

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 192-202

УДК: 947:93/398.5

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_24](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_24)

**ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК,
МОЛДО АШЫРДЫН ИШМЕРДИГИ ТАРЫХТА ЖАНА ЭЛДИК ООЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ,
АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРА В ИСТОРИИ И УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

THE ACTIVITIES OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN, MAMYR MERGEN UULU,
ABDYLDYBEK, MOLDO ASHYR IN HISTORY AND ORAL FOLK ART

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич

Sulaymanov Ertabyldy Zholdoshevich

т.и.к., профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Джалал-Абадский государственный университет

Candidate of historical sciences, Professor, Jalal-Abad State University

sulertab@mail.ru

Анарбекова Венера Эркинбековна

Анарбекова Венера Эркинбековна

Anarbekova Venera Erkinbekovna

т.и.к., Борбор Азия эл аралык медициналык университети

к.и.н., Международный медицинский университет Центральной Азии

Candidate of historical sciences, Central Asian International Medical University

venera.erkimbek.anarbek@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6993-4986

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРДЫН ИШМЕРДИГИ ТАРИХТА ЖАНА ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА

Аннотация

Илимий изилдөөлөр Кокон хандыгы мезгилинде Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы багытталган улуттук боштондук күрөштүн активдүү жетекчилеринин бири Исхак Асан уулу Полотхандын саясий ишмердүүлүгү тууралуу баяндалат. Анда илимий адабияттардагы изилдөөлөргө салыштырмалуу эл арасынан топтолгон этнографиялык материалдардын негизинде информаторлордун өз оозунан жаздырылып алынган кошок ырлары дагы мисал келтирилди. Ошону менен катар көтөрүлүшкө катышкан Мамыр Мерген уулу, Исхактын жан жөкөрү Абдылдабектин жана Баткен аймагында болгон дагы бир активдүү кол башчыларынын бири Молдо Ашырдын эрдиктери дагы айтылат. Изилдөөнүн өзгөчөлүгү жалпы эле көтөрүлүштүн келип чыгуу себептери, жүрүшү, жыйынтыгы тууралуу фольклордук материалдар тарыхый-этнографиялык өңүттө анализденди.

Ачкыч сөздөр: улуттук көтөрүлүш, Исхак Асан уулу Полот хан, кошок ырлары, фольклордук материалдар, Кокон хандыгы, Аксы өрөөнү.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРА В ИСТОРИИ И УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

THE ACTIVITIES OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN, MAMYR MERGEN UULU, ABDYLDYBEK, MOLDO ASHYR IN HISTORY AND ORAL FOLK ART

Аннотация

В научных исследованиях рассказывается о политической деятельности одного из активных руководителей национально-освободительной борьбы направленной против угнетения Кокандского ханства Исхака Асан уулу Полотхана. В статье также приводятся примеры траурных песен информаторов, записанных из уст самих информаторов на основе этнографических материалов, собранных среди населения к сравнению с исследованиями в научной литературе. Также рассказывается о подвигах Мамыра Мергена, храброго воина Абдылдабека и одного из активных военачальников Молдо Ашыра которое принявший участие в восстании в Баткенской долине. Особенность исследования состоит в том, что на основе фольклорного материала проанализирована в историко-этнографическом аспекте о причинах, ходе и результаты восстания.

Abstract

In this scientific research is told about the political activities of Ishaq Asan uulu Polotkhan, one of the active leaders of the national liberation struggle against the oppression of the Kokand Khanate during the Kokand Khanate. It also provides examples of mourning songs of informants, recorded from the mouth of the informants themselves on the basis of ethnographic materials collected among the population compared with research in the scientific literature. It also tells about the heroism of Mamyr Mergen, about the heroism of the brave warrior Abdyldabek and one of the active military leaders who took part in the uprising of the Batken valley of Moldo Ashyr. The peculiarity of the researches is that folklore materials about the causes, course and results of the uprising were generally analyzed from a historical and ethnographic point of view.

Ключевые слова: национальное восстание, Исхак Асан уулу Полот хан, песни причитания, фольклорные материалы, Кокандское ханство, Аксы́йская долина.

Keywords: national uprising, Ishaq Asan uulu Polot Khan, Songs of lamentation, folklore materials, Kokand Khanate, Aksy valley.

Киришүү

XIX к. II жарымында Кыргызстанда, өзгөчө Түштүк аймактарында тарыхый олуттуу окуялар болгону белгилүү. Кыргызстандын Россияга каратылыш процесси ал мезгилдеги окуялардын чордону болучу. Кокон хандыгынын күнү түгөнүп бара жаткан. Аны менен кошо түштүк кыргыз урууларынын мамлекеттүүлүгү жоголуу коркунучуна кабылып, кыргыз элинин азаттык күрөштөрү ошол кездеги коомдук-тарыхый турмуштун негизи максатына айланган. Тарыхтын логикасы мындай кырдаалда эркиндик үчүн күрөшкөн кайсы бир чыгаан инсанды жаратат эмеспи. Так ошол тарыхый инсан *Исхак Асан уулу Полот хан (1844-1876)* болчу.

Окумуштуу Т.Кененсариев Исхак Асан уулу Полот хандын негизги изилдөөчүлөрүнүн бири. Ал өзүнүн акыркы эмгектеринин биринде бул инсанды *“кыргыз элинин баатыры, тарыхый улуу инсан жана мамлекеттик ишмер”* деп атап, азаттыктын ири күрөшкери катары баалаган (Кененсариев, 2015, 66-б.).

Эл-жердин боштондугу үчүн күрөштү чаг

ылдырып берүүдө тарыхый ырлар өтө жогору деңгээлге жеткен. Бул ырлардын мазмунунда Кокон хандыгынын кысымына, андан кийин Орусия падышасынын басып алуучулук саясатына каршы элдин башын бириктирип көтөрүлүшкө чыккан эр-азаматтардын күрөштөрү даңкталган.

1873-жылы жаз алды менен башталган алгач Кокон ханы Кудаярдын аксым саясатына каршы, кийин Россиянын оторчул басып алуусуна каршы күрөшкө чыккан ферганалыктардын 1873-76-жылдардагы элдик кыймылынын жетекчилигинин өзөгү Исхак Асан уулу Полот хан болгондугу тарыхый изилдөөлөрдөн кенен маалым. Ошол кезде 29 жашка чыккан Исхак Асан уулунун «Полот-хан» деген ат менен Аксынын Сафед-Булан кыштагында миндеген кутлук - сейит, найман, саруу, кытай урууларынын катышуусу менен ак кийизге салынып хан көтөрүлүшү улуу кыймылдын башталышы болгон (Набиев, 1973, 282-бб.; Кененсариев, 1997, 12-б.).

Көтөрүлүштүн Аксы очогу менен байланышкан окуялары элдин эсинде бүгүнкү мезгилге чейин сакталып калган. Эл арасынан материал жыйнап жүргөн учурубозда бул көрүнүштүн күбөсү болдук. Чаткал өрөөнүндө “Кызыл Токой” деп аталган айылда көтөрүлүшкө байланыштуу элдик кошокто:

“Кызыл жаян кан агып,

Кыргын согуш, болгон дешет.

Кызыл Токой ошондон-

Аталып калган дешет... ”

- деп айтылат экен элдик арман, кошок ырларында (Мырзабаев, 2003.).

1874-жылдын 1-августуна чейин Сафид-Булан, Чартак, Жаңы-Коргон чептери алынып, Касан шаарынын коменданты Төрө-Коргонго качып кетип, шаар согушсуз ээленген. Шаардыктар көтөрүлүшкө кошулуп, Полот хандын кошууну Төрө-Коргон чебин талкалап, Наманганды камаган (Кененсариев, 1997, 14-б.). Төрө-Коргондун беги Саранчы бий 500 сарбазы менен көтөрүлүшкө кошулуп, кийин анын активдүү жетекчисине айланган. Мындай көрүнүш Чаткал районунун Курулуш айылынын тургуну Малика Тажиматованын айтуусунда төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

“Кудаяр хандын тушунда,

Калкы менен кас болуп.

Катуу согуш болгон дешет мурункулар,

Ал согушта, ар бир дарак бутагына.

Илинген баатырлар да,

Жай казылып көмүлбөстөн,

Дагы деле ач кыйкырык,

Онтогон үндөр угулат, эч бир

өзгөрбөстөн” (Тажиматова, 2004.).

Аксы көтөрүлүшүнөн чочулаган Кудаяр хан, аларга каршы Абдырахман аптабачы, Иса Олуя, Науман паңсат баштаган 7000 сыпайдан жана 1000 сарбаздан туруп, жакшы куралданган жазалоочу отряд жиберген. Көтөрүлүшчүлөр беттешүүдө жеңилип, мерт болгондор арбын болуп, алардын ичинде жетекчилердин бири Мусулманкул көз жумган. Момун Чаткалга, ал эми Исхак бир аз жигиттери менен Ала-Буканын Чанач

капчыгайына чегинген. Саранчы бий баштаган топ хандын жазалоочу аскерин Кызыл-Токой капчыгайында кармап турууга аракеттенген, бирок, талкаланып калган.

Аптабачынын жазалоочу аскери караламан эл, коргоосуз калган айылдарды катуу бүлүндүргөн. Айыл-кыштактар аёосуз өрттөлүп, Ала-Бука өрөөнүндө эле даргага асылгандардын саны 1000ден ашты деп булактар билдирет. Айрыкча, Ала-Бука, Өрүктү, Касан-Сай өрөөнүндө жашаган тургундар Жолдош паңсаттын жазалоочуларынын куралынын мизине тушуккан (Үсөнбаев, 1993.). Бул окуя элдик арман, жоктоолордо мындайча айтылат:

<i>“Кырчылдашып кармашып, Кыйкырышып дем берип</i>	<i>Тал-дарактын бутактарын бургакташып, Тике турган экен ар бир жоокер.</i>
<i>Кайраттанып бири-бирин, Кайра тур,- деп ар кимисин.</i>	<i>Калдайган кара топ болуп, Кара тоого тең болуп.</i>
<i>Качыратып таш чайнап, Кыжырданып кыл чайнап, Толгон күчүн жыйнашып.</i>	<i>Турган экен бирге болуп ар бир жоокер, Адамдан да, талдан да жылжып кандар агып.</i>
<i>Чымырканып чыдашып, Жыгылып кетпес үчүн, адам эй! Тизе бүгүп калбас үчүн, оо жан ээй!</i>	<i>Баардыгы кошулуп чоң суу менен бирге агып, Аттиңай, кең дүйнө турган экен тарып- тарып...” (Тажиматова, 2004.).</i>
<i>Колун сермеп, урунганды туткакташып.</i>	

Жазалоочулар бет келген адамдарды өлтүрүп, аялдарды, балдарды жана карыларды да аяшкан эмес. А түгүл «дарга орун жок болгондуктан дарактын бутактарына да» асылышкандыгы илимий изилдөөлөрдө берилген (Үсөнбаев, 1993.). «Кызыл-Токой баяны» аттуу элдик кошокто:

<i>“Сүйөнгөн талын аяп.</i>	<i>Суу болуп, алсыз болуп,</i>
<i>Сынбаса экен, чыдаса экен,</i>	<i>Сууга тамган аккан канды карап.</i>
<i>Сурданып, душманына тике карап.</i>	<i>Найза учуна, жаа огуна көкүрөгүн тосуп турду” (Тажиматова, 2004.).</i>

- деген кейиштүү саптар да бул окуяны ырастайт.

Фергана чөлкөмүндө элдик кыймылдар бир эле мезгилде кеминде төрт жерде башталган. Алар: Аксы, Эки-Суу арасы, Алай жана Түштүк-Батыш очоктору. Түштүк кыргыз уруу башчылары 1873-жылдын ноябрында Кожент уездинин башчысы барон Нольдеге көтөрүлүштүн чыгыш себебин билдирген кат беришкен (Кененсариев, 1997, 9-б.). Ал каттагы маалыматтарына караганда, көтөрүлүшкө 42 уруу же 132500 түтүн кыргыз, кыпчактар катышкан. Эгер ар бир түтүндү кары-картаң, жаш балдарды кошкондо орточо 4-5 кишиден турат деп эсептесек, анда көтөрүлүшкө тиешеси бар калктын саны 530-650 миң адамды түзмөк (Плоских, 1977, 312-б.; Үсөнбаев, 1990.). Албетте, ал кезде Фергана өрөөнүндө мынча кыргыз жашаган эмес, чамасы тизмеге кыпчактар, көчмөн өзбектер, түрктөр жана каракалпактар да кошулган болсо керек. Ошентсе да аталган сан көтөрүлүштүн масштабын айкын белгилеп турат. К.Үсөнбаевдин изилдөөлөрүндө аталган 42 уруунун кай бирлеринин аттары берилет: Мисалы, басыз, мундуз, найман, кесек, тейит, кыдырша, бостон, каратейит, кутлук-сейит, кызыл-аяк, жору, бөрү, тооке, монгуш, кыпчак, кыргыз-кыпчак, кытай, абагат, каман, тамга, саяк, катаган нойгут, кушчу, карабагыш жана башкалар (Усенбаев, 1960, 72-б.).

1874-жылы июль айында Чаткал тоо этектеринде кыймыл кайрадан башталган. Исхак эми Полот хан деген ат менен көтөрүлүштө чыныгы жетекчиликти колго алган да, кабары Аксы чөлкөмүнө гана эмес, Фергананын башка тоо этектерине, шаарларга, ал турсун Ташкенттеги орус бийликтерине да дайын болгон.

Апкаарып калган Кудаяр хан көтөрүлүштү басууга чамасы келбегендиктен 1868-жылдагы кокон-орус вассалдык келишимге ылайык Ташкентте турган отор бийликтерин “жардам бергиле” деп улам суранып жатып,

жардам келбегендиктен, 1875-жылдын июль айында Кожент аркылуу Түркстан крайынын чектерине карай качып кеткен.

Натыйжада, элдик кыймыл улам алоолонуп олтуруп, бул кырдаалда Түркстан генерал-губернатору, “жарым-падыша” К.П.фон-Кауфманды элеттиктердин бул күрөшүн тыптыйпыл басып гана койбостон, Кокон хандыгын биротоло империяга каратуу чечимине келген да, чоң аскер менен 1875-жылдын август айында хандыктын Кожент тарабынан басып кирген.

Падышалык бийлик Полот хандын өсүп бара жаткан таасиринен чоочулап, ага каршы 1875-жылы эле үч согуштук экспедиция уюштурган. 1875-жылдын август-сентябрь айларындагы I аскердик жүрүшкө генерал-губернатор К.П.Кауфман өзү жетекчилик кылса, октябрь-ноябрдагы II жүрүштү генерал В.Н.Троцкий, ал эми 1875-жылдын декабрынан 1876-жылдын жай мезгилине чейинки III согуштук жүрүштү генерал М.Д.Скобелев жетектеген (Молдокасымов, 2015, 76-б.).

Молдо Исхак кышында Алайда, из жашырып жүргөн жеринен, 1876-жылдын 18-февралдан 19-февралга караган түнү, Скобелев жиберген адамдар тарабынан туткунга алынган. Ал акыркы күчү калганча кармашып жатып колго түшкөн. Архивдик материалдарынын сурак кагаздарында Молдо Исхак Орусия басып алган аймактарда элдин боштондук үчүн күрөшкө тартылышынын жана колдоого алынышынын башкы себеби катары, падышачылыктын жер маселесин туура чече албаганы болду деп түшүндүргөн. Молдо Исхак эркиндик үчүн күрөштө өзүн кандай кайраттуу алып жүрсө, өлүм алдында өзүнүн тайманбастыгын, эр жүрөктүүлүгүн көрсөтө алган (Молдокасымов, 1994.).

1876-жылы 1-мартта Маргалаң шаарында ордонун бет маңдайындагы аянтта Молдо Исхак дарга асылган. Исхак ошол кезде болгону 32 жашка келген болчу. Анын өлүм алдындагы кайраттуулугу элди дагы бир жолу таң калтырып, кыска жана даңазалуу өмүрү, өз элин эркиндикке ээрчиткен эрендин жаркын элеси элинин эсинде түбөлүк сакталып калды (Молдокасымов, 1994, 79-80-бб.) жана “азаттыктын” идеясын түбөлүк таштап кетти (Кененсариев, 2009, 320-б.).

Көтөрүлүштүн 1873-жылдын жазында башталган дагы бир орчундуу очогу Эки-Суу-Арасында мундуз уруусунан чыккан 35 жаштагы *Мамыр Мерген уулунун* жетекчилиги астындагы кушчу, мундуз, багыш, басыз, карабагыш уруулары катышкан кыймыл болчу. Көтөрүлүш Жалал-Абад, Сузак, Ханабад кыштактарын каптаган. Ал бир топ өз деңгээлинде кубаттуу жана ордо бийлигине зор коркунуч келтирген (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 88-б.). Тарыхчы Б.Жумабаев да “Мамыр баатырдын 1873-76-жж. Түштүк кыргыз көтөрүлүшүндөгү ролу аябай зор болгондугун” белгилеп кетет (Жумабаев, 1990, 82-б.).

Бирок, Кудаярхандын Мамырга каршы жиберген чоң армиясынын күчү менен көтөрүлүш 1873-жылы күзгө маал талкаланып, көтөрүлүшчүлөр Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүнө качып кетишкен. Хандын качкындарды кайтарып берүү жөнүндөгү өтүнүчү Токмок уездинин башчысы тарабынан аткарылып, козголоңчулардын бир бөлүгү Анжыян вилаетине кайтарылган. Бирок Мамыр баштаган жүздөй жигит 1873-жылдын 1874-жылга караган кышында кийинки жылкы күрөшкө даярдануу үчүн Алай тараптагы адигинелерге өтүп кеткен. Кай бир маалыматтарда Мамыр андан ары Кашкарга барып, кыргыздарды Кудаярга каршы үндөгөнү айтылат (Хасанов, 1961, 90-б.). Бирок анын аракеттери ийгиликке жетпеген соң кайрадан Кара-Кулжага кайтып, кышында Алайдагы кыргыздарды көтөрүлүшкө чакырып, эрте жазда Тогуз-Торого өткөн. 1874-жылы жазында орус бийликтеринен колдоо издеп, аларга букара болууга макулдугун билгизип, кат жазып да көргөн (История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века, 1996, 220-б.). Бирок анын 1868-жылкы орус-кокон келишими жөнүндө кабары жок эле. Албетте, орус бийлигинен кабар келген жок. Үмүтүн үзгөн Мамыр Фергана чөлкөмүнө кайткан (Кененсариев, 1997, 195-б.).

Мамыр 1874-жылдын майына карата олуттуу күч топтой алган. Кара-Кулжа чөлкөмүндө 5-6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр анын жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгып, Коргон-Бардан сепилин алышкан жана Анжыян шаарына чабуул коюшкан. Бирок, жеңилип калышты. Мамыр Мерген уулу Капка өрөөнүнө (Нарын чөлкөмү) качып кеткен, бирок Кудаяр хандын орус бийлигине жеке өтүнүчү менен Токмок уездинин башчысынын буйругуна ылайык Мамырды Осмон деген досунун жардамы менен алдап 1874-жылы 15-июлда колго түшүрүшкөн (Кененсариев, 2009, 122-б.).

Элдик санжыраларга таянган изилдөөлөрдө Мамыр баатырдын сүрүнөн корккон Кудаяр хан: «Мамырды кармап берсең, бүт хандыгым менен сен жакка өтөм» - деп, падыша өкмөтүнүн элчилигине убада берген имиш. Кара башы бир хандыкка татыган Мамыр баатыр Токмок уездинин начальниги тарабынан 1874-жылы

кармалып, бир кабарда 1876-жылы, бир кабарда Анжиян шаарында 1881-жылы асып өлтүрүлгөн делет (Молдокасымов, 2015.).

Андан кийин Мамырды көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды Кокон тополоңуна тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу” максаты менен Лепси уездине (Казакстан) камакка алышкан (Абдрахманов, 2009.). Мамыр Токмокко айдалып келгенде комуз сурап, арман күү чертип, эл менен коштошкон. Ошол күү эл арасында “Мамырдын күүсү” деген ат менен азыркы учурга чейин чертилип келет (Болсуналиев, 1991.). Күүнүн мазмунунда элдин башынан өткөргөн кыйын турмушу, Кокон хандыгынын алык-салыгы жана тоолук кыргыздардын кыздарын ордонун кызжатноого (гаремге) алып кеткендиги да баяндалган. Мындай окуя кылымдар бою калктын эсинен чыкпай жүргөнүнө диссертациянын автору да күбө болгон. Мисалы, 2003-жылы материал жыйноо иши жүрүп жаткан кезде Жалал-Абад областындагы Чаткал районунун Курулуш айылынын жашоочусу 82 жаштагы Тажиматова Малика эне Кокон хандыгына деп кыргыз үйлөрдү тигишип, жасалгалап, жада калса ордого сулуу кыздарды үйгө кошуп алып кетип турганын чоң энесинен укканын айтып берген (Тажиматова, 2004).

1877-жылы гана энесинин суранычына байланыштуу Мамыр Мерген уулу Анжиян уездине тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен кайтып келген (Авазов, 2014, 33-б.). “Абдылдабектин арман кошогу” аттуу жоктоо ырында Мамыр Мерген тууралуу:

“...Тилла калкан кийинип,

Экөөдү катмар тең сайып,

Жоо дегенде сүйүнүп,

Баатыр Мамыр баш болуп.

Эңкейиште эр сайып.

Айтса көңүл каш болуп...”(Жумабаев, 1990, 85-б.).

– деген саптар менен баатырды сүрөттөгөн.

Ошондой А.Х.Хасанов дагы эле эл арасында:

“Алтын кылыч болоттон,

Мамыр чыккан Колоттон”

- деген ыр саптары да сакталып калгандыгын белгилейт (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 89-б.).

Мамыр азаттык идеясынан өмүрүнүн акырына чейин кайткан эмес. 1877-78-жылдары ал “Жетим хандын козголоңуна” катышып, бир топ окуялардан кийин 18-сентябрда Булат Тартамышев жана Наркул Алакул деген эки жолдошу менен кармалган. Мамырдан Кокон шаарынын кадыр барктуу аксакалдарынын жана туугандарынын атынан Мухаммад Алибек мөөр баскан газаватка катышуу макулдугун билдирген документтер алынган. Мамыр баатырдын өзүнүн туусу болгон. Ошол туунун бир аз белгиси сакталып калган жана мундуз уруусунун калпагында тартылган (Ажыматов, 2015).

1878-жылдын 22-декабрында аскердик талаа соту кыргыз Мамыр Миргиниевди (Мамыр Мергеновдун орус тилдүү булактардагы аталышы) алгач 15 жылга рудникке каторгалык ишке айдоо өкүмүн чыгарганы менен кийин ал өлүм жазасына өзгөртүлүп, Анжиян шаарында 1879-жылдын 25-январында орус бийликтери тарабынан асылып өлтүрүлгөн (Авазов, 2014, 35-36-бб; Абытов, 2011.).

Калган козголоңчулар Сибирге сүргүнгө айдалган. Алардын арасында кыргыз жазгыч акын Молдо Калбек Муса уулу да болуп, 10 жыл бою Сибирде көргөн кордугун ырга кошуп, жазып калтырган. Молдо Калбек Муса уулунун жазганына караганда, ал Кокон хандыгы учурунда көптөгөн окуяларга күбө болуптур (Мусабеков, 2012, 12-б.). Калбек Муса уулунун ырларында:

“Түрмөгө отургузду орус шаасы, Ашык-кеми жок он жыл кайтпастан эч. Сүргүнгө айдашты жалаа менен Шылтоосу – Мамурга кошулду деген Кайгы менен өткөрдүм тиричилик, Карап көр ал жазылган көк дептерден...».

- деп, Сибирге сүргүнгө айдалганынын себебин жана мезгилин өзү ачык жазып калтырган (Молдокасымов, 2003).

Абдылдабек (1843-1876) Исхактын жан жөкөрү 1875-жылдын октябрынан январына чейин Кокон шаарынын коменданты болуп туруп, Кудаяр хандын мураскери Насирдин бектин кошуундарын, орус жазалоочуларын шаарга киргизбей коргоп турган. Инилери Баатырбек, Мамытбек жана Асанбектер орустарга каршы куралдуу көтөрүлүшкө агтанышкан.

Абдылдабек Көкчө, Олжоке, Сарттар ж.б. уруктардан чоң кол курап, Гүлчөдөн 25 чакырым жогору Жаңырык тар капчыгайында кармашка камынат. 24-апрелде генерал М.Д.Скобелевдин кошууну Гүлчөдөн чыгып Терек-Даван жолу менен Абдылдабектин турагы Жаңырык капчыгайына жөнөгөн. 25-апрелде 3 саатка созулган согушта Абдылдабектин 1500 жигити жоонун бир нече жолку чабуулунун мизин майтарып, катуу каршылык көрсөтүшкөн. Бирок, чегинүүгө мажбур болгон (Кененсариев, 2009, 326-б.).

Генерал М.Д.Скобелев алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына биротоло өткөрүү максаты менен 1876-жылдын июль-август айларында “Алай аскерий-илимий экспедициясын” уюштурган. Отряддын курамында Кыргызстандын түндүгүнөн атайын чакырылган Шабдан Жантаев жигиттери менен болгон.

Июль-август айларында болуп өткөн бир топ окуялардан соң, көтөрүлүш жеңилип, Абдылдабек баштаган азганакай топ Шугнан аркылуу Ооганстанга өтүп, ал жакта Меккеге бара жатканда Абдылдабек каза болгон. Анын үстүнө майор М.Е.Ионов Кашкардан кайтып, Ооганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканы колго түшүрүп, 29-июлда Чоң Алайдагы Арчалуу деген жердеги М.Д.Скобелевдин лагерине алып келишкен (Кененсариев, 1997, 299-б.).

Бул окуя Абдылдабектин атынан берилген арман ырда:

<i>“Алты канат ак үйдү,</i>	<i>Жети жашар уулумду,</i>
<i>Алты айлана капшырдым,</i>	<i>Жаркынбайга тапшырдым</i>
<i>Алты жашар уулумду,</i>	<i>Жетим ашын ичирбей,</i>
<i>Жаркынбайга тапшырдым.</i>	<i>Жетим тонун кийгизбей.</i>
<i>Жети канат ак үйдү,</i>	<i>Буюга бычып тон кылсын,</i>
<i>Жети айлана капшырдым.</i>	<i>Асырап-сактап чоң кылсын”</i> (Жумабаев, 1990. 85-б.).

Ал эми Абдылдабектин зайыбынын кошогуна:

“Суранчы датка Алыбек,
Бостонкул, Бото бек.
Дубана датка, Тойчубек,
Ичкиликке баш болуп,
Кайтып калган эмести...” (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 250-б.).

Ата-бабасынын туулган жеринен алыста жүрүп, куса болуп, санаа тартып ооруп, өмүрүнүн акыркы ирмемдеринде өзү менен кан кечкен жолдош-жоролоруна Абдылдабектин айткан керээзи Т.Касымбековдун романында чагылдырылган (Касымбеков, 1998, 648-б.). Ошондой эле Мургабдык карыя Мыйманбай Мамытовдун айткан кошогуна:

<i>“Уай, Омарбек датка аке,</i>	<i>Кызыл-Артты ашыргын.</i>
<i>Чыгып ла кетсе жанымды.</i>	<i>Гүлүшөгө жашыргын,</i>
<i>Алып кет жүктөп теңимди</i>	<i>Эгиз көтөр кабырды .</i>
<i>[сөөгүмдү],</i>	<i>Ыйлабай кылгын сабырды,</i>
<i>Арканды беш кат бүктөй көр.</i>	<i>Асанбек, Маамыт жигарым”</i> (Жумабаев, 1990, 86-б.)
<i>Гүлүшө карап жүктөй көр,</i>	

-деп керээз айткан.

Жигити Акбалбан, жатындашы Баатырбек бир айдан ашык жол жүрүп, Абдылдабектин жүрөгүн түбөлүккө жашырып, акыркы өтүнүчүн аткарышкан.

Отуз жаштан жаңы өткөн Абдылдабекке арналган казалдагы бул саптарда анын өмүрүнүн эрте кыйылгандыгы төмөндөгүчө берилет:

<i>“... Жан сапарың келген жок,</i>	<i>Кыргызда сендей үлкөн жок.</i>
<i>Бул каафырды берген жок.</i>	<i>Минген атың чарчады,</i>
<i>Кыз чыгарып, уул үйлөп.</i>	<i>Миң куралдуу кошунуң.</i>
<i>Кызматыңы көргөн жок,</i>	<i>Асты – астынан таркады...”</i> (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 544-б.).

Мүнөзүндө бийликти, зордук-зомбулукту сүйгөн Абдылдабек хандыктын жергиликтүү таяныч-тиреги болуп кызмат кылат. Ал Газаваттын (ыйык согуштун) жактоочусу болгондугуна карабастан, көз карашындагы инсандык ички-тышкы карама-каршылыктары менен бирге эле өз элинин азаттыгынын курманы болгон. Курманжан датканын Абдылдабекти жоктоосунда:

*“Атаң сымал арстан жүрөк жан элең,
А бирок да өжөрлүктө чалаң ай...
Айыптабайм: күрөшүң ак, ишиң ак,
Эл жер үчүн, ислам үчүн турдуң так...
Жагдай шартка, бирок, маани бербедиң,
Дал ошондо, сенин катаң билсең нак...”* (Абдыраманов, 2007, 238-б.).

Абдылдабектин ийгиликсиз болсо да кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн кылган иш аракетин, нечен кылымдардан бери ата-бабабыз мекендеп келген касиеттүү жергебизди коргоодо сырттан келген күч-кубаттуу баскынчылар менен болгон тендешсиз күрөшү келечек муундардын ар-намысын козгоп, аларды патриоттук духта тарбиялоодо зор салым кошмокчу.

Исхак Асан уулу Полот хандын жетекчилиги астында башталган элдик көтөрүлүштүн Баткен аймагында болгон дагы бир активдүү кол башчыларынын бири *Молдо Ашыр* жөнүндө сөз кылууну чечтик. Анткени, бул инсан тууралуу эл арасында азыркыга дейре кошок ыры сакталып калган. Өз мезгилинде Зардалы, Суу-Башы, Кара-Булак өрөөндөрүн мекендеген тоолук кыргыздардын Кокон хандыгы жана орус бийлигине каршы көтөрүлүшкө активдүү катышкан Молдо Ашырдын кызы Дилпигардын кошогуна:

*“Баш үстүнө от жаккан,
Ташкенттин элин топ чапкан.
Муз үстүнө от жаккан,
Бухардын элин топ чапкан”* (Курбанбеков, 2015, 155-б.).

1876-жылы 18-июнда ичкиликтердин нойгут уруусунун бийи Молдо (Молло) Ашырдын жетекчилигинде Зардалы айылы орус колонизаторлоруна каршы көтөрүлүшкөн. Аны басуу үчүн Чимион уездинин башчысы Ляцевский менен Сполатбогдун орус-казактардан турган отряды Зардалыны ала албай артка чегинген.

Кайрадан 21-июндан 23-июнга чейин орус отрядынын аскер башчысы Сполатбог 100дөй аскери менен Кан кыштагынан Зардалы өрөөнүнүн Ноожайлак жайлоосуна жөнөгөн. Молдо Ашыр 600дөй жигити менен душманды күтүп жаткан. Чалгынчылар Топхана деген айылда колго түшүп, Талаа айылында Мырзашты өлтүрүшөт, ал эми Каримкул качып кутулган. Молдо Ашырдын колун жеңе албай, Зардалы, Дөгмөн айылдарын өрттөшкөн (Серебренникова, 1897, 27-28-бб.; Кененсариев, 1997, 291-б.). Орус бийлигинен кооптонгон Молдо Ашыр баш баанек издеп, Каратегин өрөөнүнө качып кеткен. М.Д.Скобелев Алай жана Баткен чөлкөмүнөн качып өткөн көтөрүлүшчүлөрдү кайтарып берүү жөнүндө Каратегин беги Райым Шаага кат жөнөткөн. Райым Шаа Ашыр Молдону орустарга туткундап берген.

*Коконго барып корктуң беле бек атам?
Коңшу журтум деп барсаң,
Кармап берди Каратегиндин Улугу.
Коконго карап айдады,
Орок мурун сарбаздар,
Ойноп колуң байлады.*

*Коконго барып корктуң беле бек атам?
Шаарга барып шаштың беле бек атам?
Караңгы тамга камалып,
Кишендегенде канттиң экен бек атам
(Курбанбеков, 2015).*

Орус бийлиги Кокон шаарында Молдо Ашырды соттоп, Иркутскийге сүргүнгө айдаган (Курбанбеков, 2015, 156-б.).

1873-76-жж. Улуттук-боштондук кыймыл жеңилген. Бирок орус баскынчылары кыргыз элинин “Эркиндик!” деген рухун жеңе алган жок. Муну кийинки тарыхый окуялар – 1898-жыл, 1916-жыл далилдеди.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов, С. Улуттук баатыр унутулабы? [Текст] / С. Абдрахманов // Кыргыз Туусу. – 2009. – 31 март.
2. Абдыраманов, Ш. Тарыхтаргы ак тактар [Текст]: тарыхый изилдоо / Ш. Абдыраманов. – Бишкек: Аянт, 2007. – 256 б.
3. Авазов, Э. А. Анжиян көтөрүлүшү [Текст]: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан / Э.А. Авазов. – Ош: [Б-сыз], 2014. – 191 б.
4. Бейсембиев, Т. К. Кокандская историография. Исследования по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков [Текст] / Т.К.Бейсембиев. – Алматы: Print-S, 2009. – 1263 с.
5. Болсуналиев, Ч. “Мамырдын күүсү” [Текст] / Ч. Болсуналиев // Бишкек шамы. – 1991. – 15 март.
6. Жолдошова, К. Ж. кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши / К. Ж. Жолдошова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 49-56. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_6. – EDN INMDHX.
7. Жумабаев, Б. Абдылдабек жана анын мезгили [Текст]: Кокон хандыгынын тушундагы 1873-1876 ж. кырг. көтөрүлүшү ж-дө / Б.Жумабаев // Ала-Тоо. – 1990. – № 10. – 82-84 б.
8. История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века [Текст]: программа трансформации гуманитарного образования в Кырг. Респ. – Бишкек: Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 1996. – 220 с.
9. Серебренников, А.Г. К истории Кокандского похода [Текст] / А.Г.Серебренников // Военный сб. – 1897. – № 9. – С. 5-28.
10. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст]: тарыхый рома / Т.Касымбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1998. – 712 б.
11. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – 392 б.
12. Кененсариев, Т. Искак Полот хан (1842-1876) - Азаттыктын ири күрөшкери [Текст] / Т.Кененсариев // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. – 8 – 67 - б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
13. Кененсариев, Т. Исхак Асан уулу Полот хан [Текст] / Т.Кененсариев. – Бишкек: [Б-сыз], 1997. – 80 б.
14. Кененсариев, Т.К. Кыргызстандын Орусияга каратылышы (1855, 1863, 1868, 1976) [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 360 б.
15. Койчуманова, Г. К. Устное народное творчество как начало философской поэзии / Г. К. Койчуманова, Т. Т. Эралиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – Т. 2, № 1-4. – С. 119-124. – EDN EVHOSI.

16. Курбанбеков, Т. Молдо Ашыр – өз доорунун азаттыгы үчүн күрөшкөн инсан [Текст] / Т.Курбанбеков // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. – 153 – 156 - б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
17. Курманжан датка. К. Рыскуловдун жыйнаган материалдарынан (келининин кошогу) Ысмайыл Эшмамбет уулунун дептеринен 1963-жылы жазып алган К.Рыскулов [Текст] // Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. – Бишкек, 2002. – С. (Эл адабияты. сер. 19-т.). 222 – 223 – б.
18. Кыдырова, Б. А. Элдик оозеки чыгармалар-элдик тарбиянын мектеби / Б. А. Кыдырова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 269-275. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_269. – EDN KIGHWP.
19. Мамыт уулу, М. Абдылдабектин арманы [Текст] / Мамыт уулу М. // Ала-Тоо. – 1990. – № 10. – 82 – 88 – б.
20. Молдокасымов, К. Исхак Молдо – Кокондун акыркы ханы [Текст] / К.Молдокасымов // Заман Кыргызстан. – 1994. – 18, 25-нояб.; 2 – дек.
21. Молдокасымов, К.С. Исхак Молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы [Текст] / К.С.Молдокасымов // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. –67 – 80-б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
22. Мусабеков, А. Мамырбек баатыр [Текст] / А. Мусабеков. – Ош, 2012
23. Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана) [Текст] / Р.Н.Набиев. – Ташкент: Фан, 1973. – 119 с.
24. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.Наливкин. – Казань: Тип. Императ. ун-та, 1886. – 215 с.
25. Плоских, В.М. Киргизы и Кокандское ханство [Текст] / В.М.Плоских. – Фрунзе: Илим,1977. – 368 с.
26. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар [Текст] / түз. ж-а баш сөздөрүн жаз. С.Егембердиева, А. Акматалиев; А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 544 б. – (“Эл адабияты” сер. 19-т.).
27. Усенбаев, К.У. Присоединение Южной Киргизии к России [Текст] / К.Усенбаев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960. – 190 с.
28. Үсөнбаев, К. Өткөндүн кайрыктары. 1873-1876. Кокон көтөрүлүшү [Текст] / К.Үсөнбаев // Кыргыз маданияты. – 1990. – № 14/15.
29. Үсөнбаев, К. Тарыхтын катаал жылдары. Кокон көтөрүлүшү [Текст] / К.Үсөнбаев // Эркин Тоо. – 1993. – 30 июнь; 7 июль.
30. Хасанов А.Х. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70-е гг. XIX в. [Текст] / А.Хасанов. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1961. – 183 с.

Интернет материалдары

31. Абытов, Б. Нузуп бий и Алымбек-датка: выдающиеся кыргызские государственные деятели XIX в. [Электронный ресурс] / Б. Абытов. – Режим доступа: // <http://www.akipress.org/kghistory/news:14103/22-23> октября 2014. – Загл. с экрана.
32. Молдокасымов, К. Молдо Калбек Муса уулу анжыяндык [Электронный ресурс] / К. Молдокасымов. – Режим доступа: //http: www. azattyk. org/a/1203679.html. январь 02, 2003. – Загл. с экрана.

Талаа материалдары (информаторлор)

33. Ажыматов, Мамырбек (Мамыр Мергендин кыбырасы). Кошок [Текст]. – Базар-Коргон району, Колот айылы. – 2015.
34. Мырзабаев, Сасалим. Кошок [Текст]. – Чаткал району, Ак Таш айылы. – 2003.

35. Мырзабаева, Санаш . Кошок [Текст]. – Чаткал району, Ак-Таш айылы. – 2003.
36. Тажиматова, Жумаш, Тажиматова Малика. Кошок [Текст]. – Чаткал району, Кызыл Токой айылы. – 2004.